

LENGYELORSZÁGBÓL LENGYELORSZÁGBA: A HONTALANSÁG MÍTOSZAI¹

KERTÉSZ NOÉMI

„1945-ben majdnem az egész család becsomagolt bőröndökbe és ládába, és odahagyta Lemberget és vidékét. Ugyanakkor számos német család is összepakolta a holmiját. Parancsba kapták, hogy hagyják el házaikat, lakásaikat, Sziléziában, Danzigban, Allensteinben vagy Königsbergben. Emberek milliói próbálták kezükkel és térdjükkel leszorítani a makacszkodó bőröndfedőket...”²

E sorok szerzője, Adam Zagajewski négyhónapos korában, 1945 őszén hagyta el szülővárosát, a lengyel Lwówból éppen szovjet Lvovvá alakuló egykori Lemberget, ezáltal az utolsó közé tartozik, akik még odaát születtek, és az első közé, akik már új helyen nevelkedtek fel. Habár magát is azok közé sorolja, akik a hontalanság érzésével vágtak neki az életnek, a kilencvenes évek elején megjelentetett esszéje, a Két város, mégsem csupán a lengyelek keleti exodusának és elveszített otthonainak állít emléket. A távozó németek sorsára utalva a lengyelek szenvedéseit a 20. századi menekülések és elűzetések kontextusába helyezi.

A háború után a kitelepítések témája évtizedekig tabunak számított Lengyelországban. Jóllehet a repatriánsokról – ez volt a Szovjetunóból tömegesen érkező menekültek és kitelepítettek hivatalos elnevezése – nem lehetett nem tudni, az újonnan benépesítendő területekről pedig még folyt a német lakosság kitelepítése, ezek a problémák nem kaptak helyet a nyilvánosságban. Még a hetvenes évek második felében a lengyelek repatriálásáról hivatalosan a Lengyel Tudományos Akadémia gondozásában megjelentetett monográfia kapcsán is csak előzetesen jóváhagyott, visszafogott recenziókat engedélyezhettek a cenzorok a könyvről.

A kommunista propaganda mindent elkövetett, hogy a lengyelekben a háború után is fenntartsa a németellenes indulatokat, és a hagyományos kétpólusú német-orosz ellenségképből kiretusálja az oroszokat. A közelmúlt emlékei még elevenek volt ahhoz, hogy az előbbi területen elég hatékonyak, az utóbbin pedig elég reménytelennek bizonyuljon ez az igyekezet. A békeharcos retorika a németek irányába nem tett gesztusokat; a lengyel-német megbékélés ügyében az első, szimbolikus lépést a lengyel püspökök tették meg 1965-ben a német püspökökhöz írott levelükkel, melyben leírták, hogy megbocsátunk, és Tőletek is ugyanezt kérjük. Ez a kitelepített németek szenvedéseinek nyilvános elismerését jelentette – a lengyel

¹ A Miskolci Egyetemen „Az utazó tekintete. A transzkulturális létállapot és a szöveg” címmel szervezett konferencián elhangzott előadás írott változata, első megjelenése: KERTÉSZ 2009.

² ZAGAJEWSKI 1997, 29.

pártvezetés persze tajtékozott a dühtől miatta. Miközben az elűzetés mindenki számára egyformán fájdalmas lehetett, a lengyelek integrációja az új helyeken mégis sok tekintetben kivételesnek mondható. A német áttelepülőket szintén hazájuk nyugatabbra tolódott keleti határai mögé parancsolták, de ők egy háború sújtotta, mégis intézményesített környezetbe érkeztek, ahol általában kisebbséget alkottak. A lengyelek társadalmi és kulturális szempontból valójában senkiföldjére csöppentek, amelyet főleg máshonnan érkezettek népesítettek be. Még ha találkoztak is az új helyen németekkel, azok többsége hamarosan távozott, az átmeneti koegzisztencia pedig mindkét csoport számára traumatikusnak bizonyult. A jövevényeknek nem volt könnyű megbarátkozniuk új lakóhelyükkel, nemcsak az utcák és házak, nemcsak a használati tárgyak és a kertekben virító virágok tűntek idegennek, de a temetőket és templomokat is „honosítani” kellett.

A lengyeleknek Jalta következtében két hagyományos mítoszuktól kellett búcsút venniük, a Kelet mítoszáról és a soknemzetiségű reszpublika mítoszáról. A keresztény Nyugat védőbástyájaként aposztrofált Lengyelország értelemszerűen a két világ határán foglal helyet, a barokk nemesi kultúra szinte tobzódik a keletieségben, a romantikus orientalizmus pedig felfedezi a nyelvi, felekezeti, etnikai szempontból sokszínű keleti végeket, a Kresy egzotikumát, s a lengyelség keleti küldetését. A repatriánsok tömeges útnak indulásával tehát nemcsak a keleti területek vesznek el, hanem maga a lengyel Kelet tűnik el. Az új határok közé tolt ország etnikai, nyelvi és felekezeti szempontból csaknem homogénné vált: a lengyelországi zsidók nagy része a holokauszt áldozata lett, a túlélők közül sokan kivándoroltak, a németek elmenekültek vagy kitelepítették őket, a Szovjetunióhoz került területekről szinte kizárólag a lengyelek jöttek el, más nemzetiségek ott maradtak. A szépirodalom sokáig nemigen tudott mit kezdeni a történetekkel. Czesław Miłosz egyik emigrációban írt esszéjében mintegy számon kérően állapította meg, hogy az irodalom egy olyan horderejű eseménynek, mint a háború okozta lengyel népvándorlás, majd fél évszázad után sem szentelt kellő figyelmet³. Pedig fontos művek voltak születőben, a nyolcvanas–kilencvenes évek hozták meg az áttörést, melynek háttérében a cenzurális tilalmak megszűnésén kívül a perspektíva megváltozása állt, pontosabban a háború után született generáció belépése az irodalomba. Lezáródhatott a veszteségek számbavétele, a régi helyek mítoszai mellett felbukkantak a letelepedés történetei, és az új területek szellemi-kulturális birtokbavételét lengyel mítoszaik megjelenése tette véglegessé. Ezt a folyamatot szeretném néhány példa segítségével bemutatni.

Ha cenzurális korlátok nem kötötték is a Nyugaton élőket, ők csak az elveszett és idealizált keleti éden emlékét tarthatták ébren, az újrakezdésről nem volt mondanivalójuk. Megsiratták hát Lemberg és Vilna, a sztyeppék és a hatalmas erdőségek elvesztését, megénekelték és eltemették a maguk Trójáját, és földönfu-

³ MIŁOSZ 1992

tóvá vált honfitársaik tragédiáját, de meg sem fordult a fejükben, hogy a szocialista fejlődés útjára lépett Kelet-Poroszországban vagy Sziléziában hazára lelhet egy lengyel Aeneas. A háború utáni évtizedekben felnövekvő generációból nem egy olyan szerző került ki, akit e kettős kötődések kérdése nagyon is foglalkoztat.

Sok írásban találunk utalást arra, hogy a több ezer kilométeres kényszerű utazás néha szinte véletlenszerűen fejeződik be, az elcsigázott családokban felébred az otthonra találás reménye, olykor mintha őket választanák ki a helyek, hirtelen leszállnak, vagy váratlanul mégis továbbmennek, anélkül hogy alaposabban tájékozódna, inkább az intuíciójukra hagyatkoznak.

A háború alatt született Włodzimierz Paźniewski *Sirató* című elbeszélésében⁴ egy kisfiú mondja el megérkezésük történetét. Valahonnan Litvániából jöttek, és ha nem is vágytak az új hazába, a katonatiszt apának semmiképpen sem volt tanácsos a Szovjetunióban maradnia, már-már úgy érzik, mintha sorszerű lenne megérkezésük: „azon a júniusi reggelen a gótikus város kinézett magának bennünket. Nem kérte a beleegyezésünket, hanem kirángatott az úttól megfáradt vénséges vonatból, amelyik a családot idáig szállította, szigorú karanténon gördítve át a viszszafelelévelő életet.”⁵ Stefan Chwin *Hanemann* című regényének⁶ narrátora közvetlenül a háború után jön világra, szülei Gdańsk romjait elhagyva találják meg afféle Szent Családként azt a félreeső, épen maradt utcát, ahol megszületik majd gyermekük, és ahol életük egy időre összefonódik a ház egyetlen ottmaradt lakója, a német Hanemann doktor életével.

Az új helyeken sokáig kísértett még a régiek szelleme. Az idősebbek nem nagyon tudtak újra gyökeret verni; a fiatalabbak gyökeret akartak ugyan verni, de még voltak saját élményeik az óhazáról, és ez fájdalmassá tette az új elfogadását. Az új helyen születettek, vagy a kisgyermekként áttelepülők számára a családi elbeszélésekből ismert topográfia már csak afféle tündérország, keserves útravaló. „Albérllőként beköltözött velünk a tágas szobákba a régi házunk – írja Paźniewski – , az ottani ködlepthe folyó meg a régi város, és mindegyre visszatértek lassú beszélgetéseinkben, melyek mindig így kezdődtek: emlékszel?; és az otthonnak ez a kettőssége megfosztott önmagamtól, mivel úgy éreztem, hogy egyformán tartozom mindkettőhöz; e köztes állapotban, valahol félúton, nem tudtam rászánni magam a végső szakításra.”⁷

Adam Zagajewski csecsemőként érkezik a sziléziai Gleiwitzbe, Gliwicébe. Versben és prózában sokat foglalkozik szülővárosával, és a két haza, pontosabban a két város szorításában való létezés tapasztalatával. A *Két város* hőse már afféle feladatként örökli a család múltját, illetve a paradicsomra és a kiűzetésre

⁴ PAŻNIEWSKI 1990

⁵ PAŻNIEWSKI 1990, 501.

⁶ CHWIN 2004

⁷ PAŻNIEWSKI 1990, 502.

való emlékezést: „A gyermekkoromat egy csúnya gyárvárosban töltöttem, alig négyhónaposan vittek oda, és évekig meséltek arról a gyönyörű városról, Lembergéről, amelyet a családom odahagyni kényszerült. Nem csoda hát, hogy a tényleges házakat félig-meddig megvetéssel szemléltem, és a valóságból csak annyit vettem tudomásul, amennyire az élethez feltétlenül szükségem volt. Ez volt az alapja annak, hogy ilyen notórius hontalan lett belőlem.”⁸ A kisfiú természetesnek tartja a hontalanság állapotát, mégsem boldogtalan, hiszen létezésének reális keretét már Gliwice jelöli ki. Így fordulhat elő, hogy miközben nagyapjával sétál, ők ketten különböző városokban sétálnak: „a súlyos gránit kariatidákkal díszített porosz szecessziós épületek között sétálva teljesen tudatában voltam annak, hogy ott vagyok, ahol vagyok. Nagyapám azonban, aki mellettem lépkedett, ugyanakkor Lembergben érezte magát. Én a gliwicei utcákon lépdeltem, ő a lebergieken.”⁹ És így jutott el a kisfiú a parkba, amelyik immár Vitéz Boleszló nevét viselte, miközben nagyapja a lebergi jezsuita kertben bolyongott.

Nem ez a furcsa kettősség jelentette az egyetlen gondot. Paźniewski elbeszélése az apa infarktusával ér véget, ő a lengyelek első halottja a városban, a család magára marad idegenségével. Zagajewski esszéjében kihál az öregek nemzedéke, a szerző elhagyja a várost, és egy másik város, Krakkó kezd fontos szerepet játszani életében, de azt nem kell polonizálni. A háború utáni évtizedekben a német múlt emléke meghatározó, ám ellentmondásos szerepet játszik az egykori német településeken felnövekvők életében. Olykor csak a gyökértelenség érzését mélyíti, hiszen az elvaduló temetőkből gótbetűs sírkövek töredeznak, a lutheránus kápolnából mozi lesz, szobroktól megfosztott oszlopok maradnak a köztereken, még a fürdőszobákban is az van a vízcsapra írva, hogy kalt vagy warm, de gyakran a náci örökség is tovább kísértett. Az unalomig játszott háborús filmek, a történelemórák és osztálykirándulások mind azt sulykolják, hogy itt volt a Gonosz birodalma, ahol barna inges szörnyetegek éltek. Bár az átfestett falakon néha kivehetők maradtak a német feliratok, a német házakból előkerültek régi fotók és képeslapok, előfordult, hogy a virágmintás tapéta alatt német újságok rétege borította a falat, de a különböző nyomok nem álltak össze egységes képpé, pont azt nem lehetett megtudni, milyen is volt az élet a háború előtt. A lengyel fiúk és lányok szemében emiatt válnak a német jelenlét emlékei olyan talányossá és vonzóvá. Sokukat kezdi foglalkoztatni, hogy milyenek lehettek hajdani kortársaik, nem a filmekben látott hitlerjugendek, hanem a focizó, fejest ugró, bélyeget gyűjtő vagy fagyaltot nyaló német kamaszok, és akiket ezek a kérdések foglalkoztatták iskolásként, azok felnőtt korukban is megőrizték kíváncsiságukat.

⁸ ZAGAJEWSKI 1997, 28.

⁹ ZAGAJEWSKI 1997, 29.

Az 1957-es születésű Paweł Huelle 1987-ben adta ki kultikussá vált első regényét, a Weiser Dávidkát.¹⁰ A történetet, élete meghatározó történetét a nyolcvanas évek elején meséli el a háború utáni Gdańskban felnőtt narrátor. A gyermekkor mítoszáat megidéző mű egy csapat kamasz szemével láttatja az ötvenes évek világát, csak a főszereplőről, egy zsidó árváról derül ki egyértelműen, hogy Kelet-ről érkezett, meg egy Elke nevű lányról, hogy felnőttként németnek adta ki magát és az NSZK-ba költözött. A gyerekek mohón keresik a múlt emlékeit, amelyek egyszerre borzasztják és csábítják őket. Eleinte főleg háborúsdit játszanak, és hol SS-ként, hol partizánként lövik le egymást, hiszen a városkörnyéki erdők bőven szolgálnak hátrahagyott fegyverekkel. Idővel a csapat vezéréül szegődő Dávidka mesélni kezd, ki tudja honnan szerzett információk alapján, a lengyel posta ostromáról, a város Schopenhauer nevű szülöttjéről, a Főkormányzóságban kibocsátott bélyegekkkel kápráztatja el társait, majd az elhagyott német temetőben ő silabizálja ki, hogy a töredezett sírkő alatt egy Horst Meller nevű fiú pihen, aki 1936-ban halt meg, és épp annyi idős volt, mint ők most.

Miközben Huellék nemzedéke a német nyomokat próbálja értelmezni, a Danzig Langfuhr nevű negyedéből származó Günter Grass megírja a danzigi trilógiát. A *Macska és egér* fordítása a hatvanas években jelenik meg lengyelül, és revelatív élményt jelent a gdański kamaszok számára. Mahlkéban bizonyos mértékig saját magukra ismertek, hiszen Grass különös hőstét mindennél jobban érdekli a város eltagadott múltja: az öbölben elsüllyesztett lengyel hadihajó roncsából mindenféle lengyel relikviákat ment ki magának. Grass ifjú olvasóit nemcsak a történet drámai ereje, nemcsak a német kamaszok ismeretlen világa vonzotta, hanem afféle bédekkerre lettek a könyvben, amelynek segítségével saját városuk felfedezésére indulhattak. A lengyel cenzorok azonban fokozták éberségüket, a hatvanas évek kamaszai felnőttek, mire *A bádogdob* fordítása szamizdatban megjelent, az első nyilvánosságba pedig még később, a nyolcvanas években kapott zöld utat. Miként Grass prózájában is összevegyül a gyermekkor helyszínei iránti nosztalgia és a német múlttal való szembenézés igénye, a 20. század utolsó másfél évtizedében a németység nyomait kutató lengyel írók sem csak saját identitásuk összetevőire voltak kíváncsiak, hanem a németek kitelepítése miatti rossz érzésüknek is hangot adnak, az általuk megformált szereplők már nem üres díszleteket foglalnak el, hanem jelképesen az egykori lakók örökébe lépnek. Az 1989-es változások felől visszatekintve a szerzők saját életük mérlegét is meg akarják vonni, Zagajewski gyermekkorát is a kétféle totalitarizmus határozza meg, az egyik idegen, letűnt, a másikat a Szovjetunióból adaptálják, és igen szívósnak bizonyul. Stefan Chwin első, önéletrajzi ihletésű regénye, az *Egy tréfa rövid története*¹¹, egy gdański kisfiú világgal való ismerkedését mutatja be, egy német titkokat rejtő pince felfedezését,

¹⁰ HUELLE 2002

¹¹ CHWIN 1991

a Vilnából érkezett apát, aki sosem beszél szülővárosáról és Sztálinról, aki miatt távoznia kellett onnan, a május elsejéket és az oliwai székesegyházban megcsodált jászolt. Chwin és Huelle vissza-visszatérnek a gdański témákhoz, írásaikban a város mintha egyszerre fogadná be a különböző időkben ott lakókat, a régiek fel-felbukkannak az újak gondolataiban, az újak érkezését pedig mintha előre látták volna a régiek. Huelle a következő szavakkal búcsúztatja hőjét, Castorpot, akit Mann regényének egyik utalásából teremt.¹² Az ifjú Hans, mielőtt a Varázshegyre indul, a danzigi műegyetemen hallgat négy szemesztert, ekkor szerzi első felnőtt tapasztalatait, és ekkor szembesül a német nacionalizmussal. A narrátor a következő évtizedekben Langfuhron átvonulók látványát kommentálja, diadalittas németeket mutat orosz hadifoglyokkal az első világháborúban, aztán barnaingesek vonulnak, majd egy 1945-ös menet következik: „Honfitársaid vánszorognak a márciusi latyakban, vöröskatonák terelik őket piszkos tócsákon át; az utcán, a városban, az egész világban üszkös romok. Senki sem tér vissza, és senki sem fog már itt élni közülük, ők még nem tudják, mit jelent, hogy visszahozhatatlanul, de te tudod.”¹³ Nem véletlen, hogy Huelle éppen ehhez, a városhoz alig kötődő szelíd kozmopolitához intézi részvételtjes, barátságos szövegét. A német-lengyel viszonylatban nehezen ért véget a háború, évtizedek múltak el békeszerződés nélkül, de a háború végén gazdát és nyelvet cserélt területek lakói számára sem volt könnyű a megbékélés gondolatát megszokni. A visszahozhatatlanba való beletörődés nem volt elég. Az irodalom kísérletet tett arra, hogy a történelem által kettévágott időt, az életüket egymástól távol leélő egykori hontalanokat a fikció segítségével összehozza. Így találkozhat lengyel szövegekben Kelet és a Nyugat, a múlt és a jelen, így válhat egy új mítoszban a homogén közeg újból sokszínűvé.

¹² HUELLE 2007

¹³ HUELLE 2007, 214.

BIBLIOGRÁFIA

- CHWIN 1991.
CHWIN, Stefan: *Krótką historia pewnego żartu*, Kraków, Oficyna Literacka, 1991.
- CHWIN 2004.
CHWIN, Stefan: *Hanemann*, Pozsony, Kalligram, 2004.
- HUELLE 2002.
HUELLE, Paweł: *Weiser Dávidka*, Budapest, Európa, 2002.
- HUELLE 2007.
HUELLE, Paweł: *Castorp*, Budapest, Európa, 2007.
- KERTÉSZ 2009.
KERTÉSZ Noémi: Lengyelországból Lengyelországba: a hontalanság mítoszai. *Lettre* 73. 2009. Nyár.
- MIŁOSZ 1992.
MIŁOSZ, Czesław. *Szukanie Ojczyzny*. Kraków, Znak, 1992.
- PAŹNIEWSKI 1990.
PAŹNIEWSKI, Włodzimierz: Sirató. *Nagyvilág* 1990, 4. 501–506.
- ZAGAJEWSKI 1997.
ZAGAJEWSKI, Adam: Két város. *Lettre* 24. 1997. Tavasz, 28–31.